

DICTIONAR ' DE INTERPRETĂRI GRAMATICALE

Cuvinte mici,
dificultăți mari

RALUCA BRĂESCU, ADINA DRAGOMIRESCU,
ISABELA NEDELCU, ALEXANDRU NICOLAE, IRINA NICULA PARASCHIV,
GABRIELA PANĂ DINDELEGAN, RODICA ZAFIU

Coordonator:
Gabriela Pană Dindelegan

Introducere	11
Abrevieri și simboluri	17
A.	21
ACUM, AMU, ACUȘI	30
ADEVĂR.	35
ADICĂ	37
ADINS.	40
AL	43
ALDE	52
ALT FEL vs ALTFEL.	56
ALT(UL)	60
ALTMINTERI	67
AMAR.	70
ANUME	72
APOI	74
APROAPE	77
ARGINT	81
ASEMENEA.	82
ASTA	85
ASTFEL	91
ASUPRA	93
AȘA	96
AȘADAR.	101
ATARE	103
ATÂT(A) DE	105
AU	108
BIET	110
BINE	113
BUCATĂ	115
CA (ȘI).	117
CAM	124
CAP	129

CARE	132
CAUZA	134
CĂ	137
CĂCI	141
CĂTRE	143
CÂND	145
CÂT, CÂTE	148
CE	154
CEEA CE	160
CEL	163
CELĂLALT	173
CEVA	176
CHIAR	180
CHIP, CHIPURILE	184
CI	186
CICĂ	189
CINE	192
CINSTE	194
CONTRA	196
CU	199
CUM	202
CUMSECADE vs CUM SE CADE	207
CUTARE	209
DA	211
DACĂ	214
DAR	217
DARĂMITE	222
DATORITĂ	224
DÂNSUL	226
DE	228
DE A, DE-A	248
DEASUPRA	254
DECÂT	257
DECI	261
DESTUL	263
DEȘI	266
DIMPOTRIVĂ	268
DIN	269
DINTRE	273
DOAR	276
DOMN	281

DRAG	284
DREPT	286
DULCE	290
DULCEAȚĂ	294
DUPĂ	296
E	299
FAPT	302
FĂRĂ	305
FIE	307
FIINDCĂ	310
FIRE	311
FOARTE	313
FOST	316
GRĂȚIE	320
GREU	321
HAI(DE)	323
HALAL	325
IA vs EA	327
IANUARIE	329
IATĂ	331
(ÎM)POTRIVĂ vs (ÎM)POTRIVA	334
ÎMPREJUR(UL)	336
ÎNAINTE(A)	339
ÎNDE	342
ÎNSĂ	344
ÎNSUL	347
ÎNSUȘI	348
ÎNTĂI	353
ÎNTRE	356
ÎNTRU	358
ÎNTRUNA vs ÎNTR-UNA	360
ÎNVĂȚĂTOARE	362
LA	363
LUI	368
LUNI	373
MAI	375
MASĂ	381
MAXIM(UM)	383
MĂCAR	384
MIE	388
MIȘEL	390

MULȚI	391
MULTUMITĂ	395
MUSAI	397
NA	400
NĂSCUT	402
NEAPĂRAT	405
NECUM	408
NEGREȘIT	411
NESPUS	413
NEȘTINE	416
NICI	417
NICIUN(UL) vs NICI UN(UL)	420
NIMIC	421
NISCAI(VA)	424
NIȘTE	427
NOUĂ	430
NU	432
NUMAI vs NU MAI	436
NUME	439
O	441
OARE	447
ORI, OARĂ, OR	449
PARCĂ	453
PASĂMITE	455
PĂI	457
PÂNĂ	460
PE	463
PENTRU	472
PESEMNE	474
POATE	476
POFTIM	481
POPĂ	483
POTRIVIT	486
PREA	488
SAU	490
SĂ	493
SIGUR	499
SINE	501
SORĂ	503
SUPER	506
SUS	508

ȘI	510
TATĂ	517
TIMP	519
TOT	523
TREABĂ	527
UITE	529
UNDE	532
VAI	537
VARĂ	539
VREUN(UL), VREO	541
ZĂU vs ZEU	544
ZI	546
Sigle bibliografice	549
Surse istorice	552
Surse dialectale	557

Face parte din clasa cuvintelor „mici”, cu corp fonetic foarte redus, dar încărcate de mare ambiguitate. În operația de dezambiguizare, se vor separa utilizările prepoziționale de cele pronominale, de cele verbale, de cele interjecționale și de cele substantivale (A_I vs A_{IV}). Fiecare utilizare gramaticală distinctă se va dezambiguiza, la rândul ei, printr-un indice special (tipul A_1 vs A_2).

I. Utilizări prepoziționale și de origine prepozițională

I.1. A – prepoziție lexicală (A_1)

Ipostaza A_1 este strâns legată de utilizarea originară, ca prepoziție lexicală și semilexicală cu valori multiple.

În limba actuală, prepoziția lexicală *a* apare numai cu valoare modală și modal-comparativă, în relație cu un număr restrâns de verbe: *a semăna a*, *a miroși a*, *a călca a*, *a arăta a* etc., pentru care prepoziția *a* apare ca prepoziție-regim, deci în calitate de prepoziție semilexicală (1a–d).

- (1) a. Seamănă **a om al străzii**.
- b. Miroase **a pâine caldă**.
- c. Calcă **a popă**.
- d. Arată **a cerșetor**.

În asemenea construcții, prepoziția aparține grupului restrâns de prepoziții „ale calității” (pentru prepozițiile „calității”, vezi Pană Dindelegan [2007] 2018), a căror caracteristică este de a introduce nominale/grupuri nominale nonreferențiale, cu citire „proprietate”. Citirea ca „proprietate” explică imposibilitatea utilizării determinate a grupului nominal introdus de prepoziție (*seamănă *a acest profesor*, *miroase *a această mirodenie*, *seamănă *a profesorul nostru de română*). Caracteristica grupului nominal precedat de *a* ca exprimând o „calitate/proprietate” explică atragerea verbului polisemantic *a arăta*, cu una dintre utilizările lui, în clasa verbelor copulative (GBLR 2016: 480, 484); vezi tiparele de construcție în care grupurile *a + GN* (2a) sau *a + GAdj* (2b) se raportează la subiect.

- (2) a. El arată **a muncitor agricol**.
b. El arată **a foarte bolnav**.

i În româna veche, utilizările lui *a* ca prepoziție lexicală (< lat. *ad*) erau mai frecvente și cu valori mai diversificate decât astăzi: apăsarea, ca și astăzi, cu valoare modală și modal-comparativă (3), dar, diferit de astăzi, apăsarea frecvent și cu valoare locativă, ca echivalent semantic al unei prepoziții locative (4a–d) sau ca echivalent semantic al prepoziției *pe* (5).

(3) „Deci leul să **închippuiaște a împăratu**” (Cron.1689: 38)

(4) a. „și nu-lū mai prinde **a mână**” (CC².1581: 407)

b. „Inelul tău, brăulu-ți și toiagulu-ți carele ți-e **a mână**” (PO.1582: 104)

c. „Acmu vine **a minte** păcatul miu” (PO.1582: 109)

d. „și le lepădă de-**a mână** tablele și le frânse eale” (PO.1582: 208)

În vecinătatea substantivului *nume* + substantiv propriu onomastic sau toponimic (5a,b), statutul grupului, pentru limba veche, este incert, fiind posibile atât interpretarea ca grup prepozițional, cu prepoziția *a* (asemănător cu (5c)), cât și ca adverb compus, în care încorporarea prepoziției lexicale *a* se produsese deja (vezi ANUME; vezi și Stan 2010: 161–167).

(5) a. „adecă eu Drăgoiu cu frate-mieu Manea și cu nepoții miei, **anume (a nume?)** Radul Dobre” (DÎ.1595–1596: XII)

b. „împreună și cu preuții de la besearca Șcheailoru (...), **anume (a nume?)** popu Iane și popa Mihai” (CC².1581: 6)

c. „pentru că am furat u<n> cal al Bălosului o(t) Ivănășăști, **pe nume** Stan” (DÎ.1563–1564:II)

În limba veche, valoarea modală propriu-zisă apare și în relație cu prepoziția compusă *de-a* din locuțiuni adverbiale modale precum: *de-a aleanul*, *de-a firea*, *de-a sila/sâla*, *de-a valma* ((6a); vezi DE-A), iar valoarea locativă apare și în locuțiuni adverbiale/prepoziționale cu aceeași prepoziție compusă *de-a* ((6b); vezi DE A, DE-A):

(6) a. „Așjdere și el nu de nevoie sau cu **de-a sila** iaste scos den țară” (DÎ.1593: LXXXIX)

b. „Și va pune oile **de-a** dreapta lui, iară caprele **de-a** stânga” (CC².1581: 34)

Valoarea locativă dispare total din uzul actual al limbii. Urme ale acestei utilizări sunt însă conservate, ca arhaisme lexicale, în compusele *acasă*, *afund*, *alături*, adverbale rezultate dintr-un proces de compunere. Interferează valoarea locativă cu cea modală în locuțiuni prepoziționale/adverbiale încorporând compusul *de-a*, de tipul: *de-a lungul*, *de-a latul*, *de-a curmezișul*.

I.2. A – prepoziție funcțională pentru marcarea cazurilor oblice (A₂)

Una dintre manifestările cele mai gramaticalizate este cea în care forma *a* apare ca prepoziție funcțională (lipsită total de autonomie lexicală, dar încărcându-se cu rol gramatical), fiind utilizată pentru marcarea raporturilor cazuale oblice, de genitiv–dativ (ceea ce se va nota cu A₂).

În limba actuală, A₂ exprimă curent relația de genitiv (7a,b), exceptând situația din (8), unde se folosește pentru relația de dativ; construcția cu dativul este mult restrânsă, limitată la contextul unor regenți din seria prepozițiilor care impun dativul (*grăție*, *datorită*, *mulțumită*). Selecția mărcii analitice pentru exprimarea raporturilor cazuale de genitiv–dativ *a* este circumscrisă sintactico-morfologic: (i) la grupurile nominale al căror prim component este invariabil sub aspectul cazului (7a); (ii) la

grupurile nominale al căror prim component, un cantitativ indefinit, poate exprima genitiv-dativul fie analitic-prepozițional, fie flexionar (7b); aceleași restricții apar și pentru dativ (8):

- (7) a. marcarea prepozițională: casa **a cinci fete**, refuzul **a ditamai inspectorul**, participarea **a tot felul de oameni / a fel de fel de oameni / a foarte mulți oameni / a nespuse de mulți**, urmările **a tot** ce s-a spus / **a ceva / a ceea ce** s-a făcut
 b. marcarea analitic-prepozițională: plecarea **a mulți copii / a câțiva copii / a numeroși copii** vs marcarea flexionară: plecarea **multor copii / câtorva copii / numeroșilor copii**
- (8) datorită **a cinci profesori / a mulți profesori / a tot felul de soluții / a (ceea ce** s-a întâmplat

i În limba veche, *a*, ca marcă analitică pentru cazurile oblice, avea circulație mult mai largă decât în româna actuală, folosindu-se frecvent atât pentru relația de genitiv (9a–d), cât și pentru relația de dativ (10a–d). În româna veche, marcarea dativului prin *a* apărea în relație cu toți regenții dativului (verbe și adjective construite cu dativul), dar nu și în raport cu prepozițiile cu regim de dativ, creații mai recente în română.

- (9) a. „întru știrea [**a toate** limbile] și [**a toată lumea**]” (CPrav.1560–2: 11^v)
 b. „spre fața [**a tot pământul**]” (PO.1582: 31)
 c. „dăm știre domnilor-voastre de rândul **a nește izvoare** ce sântu la munte” (DÎ.1595: CIII)
 d. „cu știrea **a mulți boiari**” (DÎ.1600: XXXIX)
- (10) a. „și o deade el **a lucrători**” (CT.1560–1: 46^v)
 b. „**a doosprădzeace semente** ale noastre pururea noaptea și dzua slujind” (CV.1563–83: 37^v)
 c. „nu se cade **a doi frați** să se împreune cu doao veare primari” (Prav.1581: 263^v)
 d. „nice va agiuta părinte **a fecior**, nice fecior **a părinte**” (LD_{III}.1640–60: 60^v)

Echivalența cu genitivul se manifestă prin apariția în coordonare, în raport cu același regent, a construcției sintactice și a celei analitice (11).

- (11) „Și am dat și cărțile (...) denaintea părintelui episcopului Teofil și **a mulți boiari**” (DÎ.1594: X)

Echivalența cu dativul se manifestă fie prin coordonarea cu o formă flexionară de dativ (12c), fie prin dublarea clitică printr-o formă specifică de dativ (12a), fie prin construcții mixte, cu un cuantificator invariabil precedat de *a*, dar urmat de o formă de dativ (12b):

- (12) a. „**A doisprăzeace** apostoli numele **lă** sântu aceastea” (CT.1560–1: 18^v)
 b. „sântem slugi credincioase **a toată creștinătăței**” (DÎ.1600: XLIV)
 c. „cu mare credință va sluji împăratului și țărâi ungurești și **a toată creștinătatea**” (DÎ.1600: XXXIII)

I.3. A – marcă gramaticală a infinitivului (A₃)

A₃ funcționează ca marcă gramaticală analitică din structura formei nonfinite de infinitiv (**a cânta, a vrea, a merge, a rupe, a citi, a hotărî**; GBLR 2016: 290). În stadiul

actual de gramaticalizare, infinitivul are o manifestare morfologică dublă (analitică, prin **a**, și sintetică, prin sufixul de infinitiv).

La origine, **a** funcționa ca prepoziție lexicală, cu sens final; în urma unui proces de gramaticalizare, a evoluat spre statutul de marcă analitică a infinitivului. În stadiul actual de limbă, procesul de gramaticalizare este foarte avansat, după cum probează trăsăturile (i)–(ii):

(i) apariția lui **a** (exceptând construcțiile relative infinitivale (13a), precum și construcția verbului modal *a putea* (13b)) este obligatorie, indiferent de poziția sintactică ocupată de infinitiv; apare inclusiv în pozițiile argumentale de obiect direct sau de subiect (14a,b), în care selecția unei prepoziții nu are nicio explicație sintactică; (ii) **a** își atașează alte prepoziții lexicale (*pentru a*, *fără a*, *înainte de a*, *până a*, *în loc de a*), pentru marcarea a diverse valori semantice (15a), precum și prepoziția funcțională **de**, pentru a introduce un complement al numelui (15b); (iii) **a** permite inserarea negatorului verbal (16a) și a cliticelor pronominale (16b), negatorul și cliticile dislocând grupul **a-V** ([**a**-[Neg-Cl-[Inf]]]). Trăsătura (iii) explică interpretarea lui **a**, din această ipostază, ca îndeplinind simultan două funcții: cea de marcă morfologică a infinitivului și, în același timp, de complementizator specializat pentru forma nonfinită de infinitiv. În raport cu manifestările cele mai gramaticalizate (vezi A_2), A_3 prezintă și semne de autonomie (vezi trăsătura (iii) privind poziția negatorului și a cliticelor).

- (13) a. N-am ce **mânca**.
b. El poate **mânca**.
- (14) a. El dorește **a reuși**.
b. Este important **a reuși**.
- (15) a. Iese **pentru a** face cumpărături / **fără a** face zgomot / **până a** începe școala.
b. dorința **de a** cânta, posibilitatea **de a** cânta
- (16) a. **a nu** mânca, **a nu** accepta
b. **a-l** mânca, **a le** accepta, **a mi le** da

i În româna veche, statutul lui **a** din forma infinitivului nu este mult diferit, exceptând apariția mai frecventă în construcții în care se menține și valoarea lexicală originară de prepoziție finală (17a,b):

- (17) a. „Ei căuta muieri curate **a lăcui** cu iale să nască Mesie” (PO.1582: 17)
b. „acea fată ce va veni **a scoate** apă” (PO.1582: 63)

În construcție cu un infinitiv lung cu valoare verbală, se asociază adesea cu complementizatorul *de* (*de-a*); vezi analiza specială DE-A.

- (18) „apă **de-a** spălarea picioarele aceluia” (PO.1582: 64)

II. Utilizări legate de originea pronominală și de determinant

Respect pentru oameni și cărți

II.1. A – marcă proclitică a genitivului (sau a posesivului) (A₄)

A₄ funcționează ca marcă proclitică a genitivului (sau a posesivului), încadrată în seria paradigmatică *al, a, ai, ale*, serie caracterizată prin participarea la fenomenul de acord (în gen și număr cu centrul grupului nominal); vezi AL. Dialectal, în graiurile de tip nordic, **a** este unica realizare, apărând ca invariabil, indiferent de trăsăturile de gen și de număr ale nominalului regent. În condițiile sincretismului cazurilor oblice (genitiv = dativ), în construcțiile în care apare, **a** îndeplinește un rol dezambiguizator, fiind o marcă analitică proprie genitivului. De observat, în cazul lui A₄, coocurența mărcii analitice cu una flexionară (*carte a elevului, carte a Mariei*) sau cu a doua marcă analitică (*carte a lui Mihai*).

Selecția mărcii proclitice **a** este circumscrisă sintactic, fiind cerută obligatoriu în condițiile nonadiacenței articolului definit: este selectată ori de câte ori, în imediata vecinătate de stânga a genitivului/posesivului, nu există o formă de articol definit. De remarcat că regentul substantival poate fi articulat hotărât, dar, dacă articolul nu apare în imediata vecinătate de stânga a lui *a / al / ai / ale*, prezența lui A₄ este obligatorie (GBLR 2016: 61–63, 131) (19a–g).

- (19) a. o carte / această carte **a elevului / a mea**
 b. cartea aceasta **a elevului / a mea**
 c. cartea cea nouă **a elevului / a mea**
 d. cartea este **a elevului / a mea**
 e. cartea elevului și **a profesorului**
 f. (rar) **a elevului / a mea** carte
 g. cineva **al nostru**

Este interesantă echivalența formală a finalei prepozițiilor și a locuțiunilor prepoziționale cu regim de genitiv (*-a* sau *-ul*) cu forma „articulată” a substantivului (în unele situații – dar nu în toate –, chiar reprezintă, la origine, un substantiv), ceea ce explică absența mărcii *al/al* de genitiv/posesiv (20a,b), dar selecția ei atunci când genitivul/posesivul nu apare în imediata vecinătate (20c).

- (20) a. *înaintea / în fața* **casei / mea**
 a'. *înaintea / în fața* ***a casei / *a mea**
 b. *împrejurul / de-a lungul* **casei**
 b'. *împrejurul / de-a lungul* ***al casei, *al meu**
 c. *înaintea* **mea și a mamei / și a ta**

i În româna veche, în zona sudică, A₄ se folosește frecvent ca variabil (21a,b), iar în Moldova și în Transilvania, cu excepția Țării Moșilor, unde și astăzi este variabil, se folosește invariabil, cu o unică formă **a**, pentru singular și plural, pentru masculin și feminin (21c,d);